

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет міжнародних відносин, політології та соціології

Кафедра політології

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

«Роль християнства у формуванні європейської політичної культури»

«The role of Christianity in the formation of European political culture»

Виконав: студент заочної форми навчання
спеціальність 052 – «Політологія»

Аскеров Ельчин Ільгарович

Керівник д.філос.н., проф. **Попков В.В.**_____

Рецензент д. політ.н., проф. **Мілова М. І.**_____

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 8 від 26.04 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК № 2
протокол № __ від _____ 2021 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис) **Попков В.В.**

_____
(підпис) **Мілова М.І.**

Одеса – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	С.3
Розділ 1. «Визначення поняття «політична культура» та чинники, що впливають на процес її формування».....	С.9
Висновок до розділу.....	С.14
Розділ 2. «Християнство як ідеологічний чинник впливу на формування Європейської політичної культури».....	С.16
Висновок до розділу.....	С.28
Розділ 3. «Знецінення ролі християнства у Європі за результатом сучасних суспільно-політичних трансформацій».....	С.30
Висновок до розділу.....	С.38
Висновки.....	С.40
Список використаних джерел.....	С.45

ВСТУП

XXI століття відзначене значними змінами в соціально-політичному процесі, однією з характерних рис якого є залучення в політичні відносини мас людей, які ще нещодавно були абсолютно далекі від якої б то не було політики. Мова в даному випадку йде не тільки про феномени нашої вітчизняної дійсності, описуючи яку майже кожен сучасний дослідник визначить як «політизація всіх верств населення».

Як показує історія, будь-які скільки-небудь значні соціально-політичні зміни в суспільстві завжди супроводжуються залученням у політичне життя все нових і нових учасників з їх соціально-класовими, національними, релігійними та іншими особливостями. Саме такий період переживає людство на початку третього тисячоліття, про що свідчить динаміка сучасного суспільного розвитку, глобальні трансформації, пережиті цілими суспільними системами, надзвичайна ускладненість соціально-політичних відносин на всіх рівнях.

Істотне розширення сфери політичного простору є в даний час загальноцивілізаційною тенденцією що робить дедалі актуальнішим виявлення причин політичної поведінки різних соціальних спільнот і окремих особистостей та дослідження мотивації їх вчинків, формування орієнтацій, навичок і як наслідок політичних переконань, - того, що саме і розуміється під політичною культурою. Без належного дослідження політичної культури неможливо скласти уявлення про суть і характер конкретних явищ політичного життя та зрозуміти особливості того чи іншого типу політичної поведінки.

Ще задовго до утворення сучасних суспільств в Європі домінуючою формою культурної інтерпретації людського досвіду стало християнство, - релігійно-християнська традиція стала фундаментом ідентичності для європейської цивілізації.

Духовно-культурна ідентичність Європи стала результатом поєднання елементів культури Греції і Риму, іудаїзму та ісламу, а також цивілізаційно-культурних досягнень латинських, кельтських, германських і слов'янських народів, але навіть така етнічна, культурна та історична розмаїтість не може заслонити незаперечного факту глибокого проникнення в духовно-культурну структуру Європи «християнського коріння» – настільки, що без звернення до християнських категорій неможливо належним чином інтерпретувати європейську ідентичність.

Європа, однак, це також той регіон, у якому впродовж кількох останніх століть викристалізувалася засадничо нова форма суспільних відносин, окреслених поняттями «модернізація» та «постмодернізація». Модерн і Постмодерн виявилися для сформованої християнством Європи джерелом далекосяжних деструктивних наслідків. Якщо у «домодерному» образі світу релігійний вимір був не тільки фундаментом існування кожної окремої особи, але також культурними та легітимізуючими рамками для всієї цілісності суспільних відносин (індивід був інтегрований у християнство як інстанцію, що забезпечувала єдність життя), то з епохою Просвітництва для європейської культури розпочався нестримний процес секуляризації, який через поступове «розчаровування життя» (М. Вебер) допровадив до глибокої кризи релігії [21, С. 132].

Найхарактернішими рисами європейського процесу секуляризації є емансипація науки, економіки, політики стосовно авторитету релігії та поява ліній поділу між церквою, державною і суспільством. З посиленням цього процесу все більш радикалізувалася критика релігії та, в решті решт, досягла своїх вершин у тотальному запереченні релігійного світогляду. Відправною точкою цієї критики стало раціоналістичне просвітницьке відкидання Бога в ім'я розуму, - віра була визнана такою, що йому суперечить та втратила авторитет останньої інстанції в пошуках істини.

В решті решт у зв'язку з розпадом структури суспільства на окремі сегменти і усамостійнення різних сфер життя відбулося випадіння індивідів з

традиційних зв'язків походження, стану і релігії. Завдяки цьому індивід отримав приріст індивідуальних свобод та одночасно був поставлений перед необхідністю вибору між багатоманітністю альтернатив поведінки. Залишений сам на сам і на свій розум як єдиний інструмент пізнання дійсності, індивід вже не може покладатися на суспільство та усталений світопорядок, як це було раніше.

Серед цього надміру розмаїття світоглядів, раціональностей і правд, які на арені громадської думки конкурують за більший вплив, присутній також християнський образ світу, але вже тільки у ранзі одного з багатьох контрагентів. «Світ релігії» виявився одним із багатьох в шереху «партикулярних світів», які створюють систему суспільства, поруч зі світом праці, світом політики, світом розваг чи навіть світом фантазії. Та, навіть більше – новий постмодерний світ, як він сам себе розуміє в Європі, в сутності своїй є арелігійним. Сучасний світ уже не шукає власних духовних джерел, абсолютного сенсу, абсолютних норм і цінностей. Християнство та його цінності, які передавалися століттями у вихованні, освіті і науці, літературі й мистецтві, перестали бути фундаментом досвіду, сенсу життя [21, С. 132].

У такій демократичній системі, як сучасна світоглядно нейтральна правова держава неможливі доктринерські рішення щодо цінностей, пріоритетів, ідеалів, сенсу життя, самореалізації чи гуманізації. Як наслідок, метафізичне питання про істину залишається в такому суспільстві засадничо відкритим. Сучасна держава будується на засадах світськості (відокремлення церкви (релігії) від держави), релігійної свободи і рівності у правах усіх релігій. Однак найважливішою (конституційною) засадою сучасної держави є гідність людини і виникаючі з цього демократичні свободи, інституційним гарантом яких є держава. Драматичним аспектом такого стану речей є те, що демократична, світоглядно нейтральна держава не може узасаднити найвищі цінності і абсолютні норми, звертаючись до певної філософії чи релігії. Постає питання: хто в такого роду системі встановлює критерії добра і зла,

істини і фальші і – як наслідок – чи не полишає ця система людину в просторі, позбавленому основних життєвих орієнтацій?

Надмір інформації про взаємовиключні системи цінностей і норм, ідеологій, філософій, поглядів на життя і релігії ускладнює визначення власної позиції у справах моральності чи релігії. Така ситуація є справжньою «екзистенційною драмою» сучасної людини і суспільства в цілому.

Не менш драматичним є питання про ліберальну інтерпретацію свободи, якою послуговується світоглядно нейтральна держава. В остаточному підсумку свобода розуміється як свобода автономного індивіда стосовно віри і невіри. Індивідуалістична інтерпретація свободи може зайти так далеко, що – тут пошлемося на послання Папи Римського Івана Павла II «з неї твориться абсолют, який має бути джерелом цінностей». В результаті це призводить до релятивізації всіх норм, яка виявляється у відвертому опортунізмі як позиції заперечення всілякої відповідальності стосовно інших, навіть Бога, і визнання відповідальності лише щодо самого себе. Для такої позиції вже не існує критеріїв добра і зла. Релятивізація всіх зобов'язуючих норм призводить до відвертого відкидання всілякої відповідальності, а радикальна суб'єктивність, максималізація індивідуальних досвіду й емоцій стають єдиним критерієм поведінки. Влучну характеристику людини Постмодерну знаходимо у сучасного польського поета Тадеуша Ружеви́ча: «Здавалося, що без віри, надії і любові людина не може жити... але під кінець ХХ століття зародилася у нас підозра, що цей ссавець може розмножуватися без любові, жити без віри й помирати без надії» [21, С.120].

Наслідком знецінення духовних цінностей став духовний вакуум, який сучасна людина намагається заповнити за рахунок матеріальних потреб, у зв'язку з чим відбувається зміна есхатологічної надії на реалізацію полярно протилежного.

Актуальність теми дослідження обумовлюється потребою у вивченні та аналізі християнства як ідеологічного інституту управління соціальними

структурами і системами, що відіграло та продовжує відігравати базову роль в формуванні політичної культури суспільства.

Об'єктом дослідження є християнство як ідеологічний чинник впливу на процес формування і розвитку європейської політичної культури.

Предметом дослідження є суспільні відносини, явища, події та процеси, що впливають на розвиток та становлення політичної культури, зокрема, європейської політичної культури.

Мета дипломної роботи полягає в дослідженні впливу християнства як ідеологічного чинника на процес формування політичної культури Європи на основі комплексного аналізу літературних джерел, публікацій та монографій, присвячених визначенню феномену «політична культура» як способу організації всього політичного життя у суспільстві, що залежить від ступеню цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів і політичного мислення суспільства в цілому.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити ряд завдань:

- визначити поняття «політична культура» та проаналізувати чинники, що впливають на процес її формування;
- розглянути роль християнства як ідеологічного чинника впливу на формування та становлення Європейської політичної культури;
- проаналізувати сучасні суспільно-політичні трансформації у Європі та визначити роль і місце християнства у цьому процесі.

Інформаційною основою дипломної роботи є наукові праці, періодичні видання, сучасні навчальні посібники та публікації спеціалістів в галузі теорії виникнення християнства та його розвитку як мирової релігії. Характеризуючи ступінь наукової розробки проблеми слід відзначити дослідників: Баталова Е. Я., Берези С. В., Буассе Л., Б'юкенена П. Дж., Вев'єрка М., Гаджиева К. С., Гримську М., Дюркгейма Е. О., Рагозіна М., Саса П. М., Шайгородського Ю.

Структура даної роботи розташована за логікою реалізації поставлених наукових завдань. Дипломний проект складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

У першому розділі охарактеризовано явище політична культура та визначено її складові; розглянуті чинники, які впливають на процес формування політичної культури, зокрема, у Європі.

У другому розділі розглянута роль християнства як ідеологічного чиннику впливу на процес формування та становлення політичної культури Європи.

У третьому розділі висвітлені сучасні суспільно-політичні трансформації у Європі, що спричинили знецінення ролі християнства у європейському суспільстві, та їх наслідки.

У висновках узагальнюються результати наукового аналізу визначення ролі християнства у формуванні європейської політичної культури.

Методологічна основа дослідження ролі християнства у формуванні європейської політичної культури полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу, порівняння, індукції та дедукції, прогнозування, наукові методи пізнання суспільних процесів системно-структурного і безструктурного управління, соціологічного, політологічного та історичного підходів.

Список використаних джерел нараховує 36 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА» ТА ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОЦЕС ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Політична культура являє собою багатовимірне явище з чисельними психологічними та історичними засадами і особливостями формування, що відображується на самому розумінні цього поняття.

Політична культура має на меті інтеграцію суспільства у політичний процес задля забезпечення стабільності стосунків між громадянами та представниками державної влади. Рівні політичної культури однієї людини та суспільства в цілому є взаємопов'язаними, адже загальний рівень політичної культури суспільства залежить від рівня політичної культури однієї людини, та яскраво демонструє рівень політичної зрілості всієї держави.

Саме визначення «політична культура» має багато тлумачень, зокрема, її характеризують як систему переконань, почуттів та вірувань.

На думку визначних мислителів, політичну культуру можна тлумачити як систему переконань про моделі політичної поведінки і політичні інститути (С. Верба); модель орієнтації і поведінки в політиці (В. Розенбаум); сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, що торкаються взаємовідносин влади і громадян (Є. Вятр) [33].

Н. Кейзеров визначає політичну культуру як ідеологічне, надбудовне явище, особливий різновид культури, якість, спосіб духовно-практичної діяльності і відносин, що забезпечують відбиття, закріплення й реалізацію докорінних класових і суспільних інтересів [27].

У загальному розумінні політична культура – це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичних інститутів, організації всього політичного життя у суспільстві [4].

Важливою умовою формування політичної культури є суспільна зацікавленість політичним процесом в цілому та безпосередня взаємодія з політичною реальністю.

Політична культура є вираженням динаміки традицій у сфері державної влади, втілення цих традицій і розвиток у сучасному контексті та їх вплив на формування традиції майбутнього.

Дослідниця І. В. Галактіонова класифікує фактори формування або трансформування політичної культури, відштовхуючись від дихотомії «внутрішні/зовнішні» фактори:

Внутрішні фактори:

- вплив найближчого оточення (родина, навчальні заклади, групи однолітків, трудовий колектив);
- тип того місця, де людина мешкає постійно;
- особливості психології людини.

Зовнішні фактори:

- ЗМІ;
- ідеологія;
- державний лад;
- тип економічних відносин;
- освіта;
- масова національна культура;
- державна молодіжна політика;
- громадянська освіта [12].

Під час трансформації політичного режиму перш за все змінюються форми політичної поведінки, як ціннісна система усього суспільства. Ю. Шайгородський зазначає, що формування такої ціннісної системи, яка була б прийнята більшістю членів суспільства, є найважливішим принципом його існування і, водночас, – основним інструментом суспільних реформувань. Не випадково, глобальною метою будь-якого політичного

режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і зорієнтувати на них більшу частину суспільства [34].

Отже, політична поведінка громадянина та політична культура в цілому являють собою підсистеми, які впливають одна на одну та існують лише завдяки одна одній.

Як зазначає В. Горбатенко, дієву модель політичної системи неможливо створити лише через політику, інструментальними засобами. Її можна творити через культуру, через залучення потенціалу базових цінностей [11, С.4].

Особливості формування політичної культури мало вивчені, оскільки, власне, й поняття «політична культура» надто складне, неоднозначне і навіть суперечливе [23, С.27].

Як відомо, в якості суспільствознавчої категорії, що має самостійне значення і виконує евристичну функцію, термін «політична культура» вперше був використаний в 1956 році американським політологом Г. Алмондом, який намагався за допомогою цього поняття описати феномени суспільної свідомості, які впливають на становлення, функціонування і розвиток політичних інститутів, а також на індивідуальну і масову політичну поведінку [1].

У сучасній науці існує більше 40 визначень цієї категорії, така кількість визначень та підходів до формування розуміння «політичної культури», є не лише продуктом історичного розвитку держави, але і невід'ємним елементом розвитку сучасного суспільства, як в рамках правового розвитку держави, так і в рамках комунікації між населенням країни та представниками влади. Формування політичної культури, пов'язане з різноманітними історичними, географічними, геополітичними, психолого–ментальними умовами розвитку суспільства.

Політичну культуру можна визначити як історично утворені, відносно стійкі політичні уявлення, оцінки та орієнтації, а також моделі і норми політичної поведінки [24]. Характер суспільного життя великою мірою

визначається досягнутим рівнем політичної культури. Вона поставала насамперед як витворені історично і спрямовані в світ політики психологічні орієнтації, ментальність, самосвідомість, діяльні політичні позиції [28].

Політична культура, явище не лише навколо політичне, це частина загальної культури суспільства. Врахування традицій культури при аналізі політичних відносин означає, по-перше, що політичні відносини визначаються не лише активно існуючим співвідношенням політичних сил, але й уявленнями про світ, цінності, зразки поведінки що були накопичені в ході історичного процесу та передаються в межах культури і як найкраще можуть продемонструвати особливості відношення суспільства (та окремих його індивідів) до існуючого політичного ладу та по-друге, надають змогу з прогнозувати можливий розвиток політичної ситуації в країні, на основі вже існуючих політичних вподобань та тенденцій розвитку. Влада, як центральне явище світу політики – водночас може розглядатися як частина світу культури. Погляд на політичну діяльність і політику крізь призму культури дозволяє реальніше зрозуміти, яка влада, в якому ступені, коли і для кого є цінністю, а також які взаємовідносини між різноманітними цінностями, наприклад, між владою і власністю, владою і престижем, владою і релігійною святістю, владою і мораллю [13].

Політична культура – це не лише відношення суспільства до політики та участь у політичному житті країни, це також діяльність держави, політичних партій, політичних рухів, суспільних організацій, трудових колективів [4].

Визначаючи суть політичної культури, необхідно засвоїти співвідношення політичної культури зі спорідненими їй політичними феноменами. Мова йде про відносини між політичною культурою і політичною ідеологією, політичною культурою і політичними пристрастями, між політичною культурою і системою цінностей [3].

Структурно політична культура є єдністю: – політичної свідомості, політичних переконань і цінностей; – політичних знань; – політичних дій [21].

Структурні компоненти політичної культури як багатопланового явища потрібно розглядати на декількох рівнях:

- морально-етичний – цінності, норми, способи поведінки;
- ментально–духовному – ідеологія, наука, елементи політичної психіки та мова;
- на рівні якісного стану функціонування інститутів та форм політичної взаємодії – елементи культури парламентаризму, політичного, державного та муніципального управління, конфлікту, співпраці, конкуренції тощо [13].

Політична свідомість функціонує на двох рівнях: буденному та теоретичному. Буденна політична свідомість – це сукупність ідей, уявлень і знань, які виникають безпосередньо з буденної практики. Виявляючись як «здоровий глузд», «народна мудрість», такий тип свідомості має певну пізнавальну цінність, може бути одним із джерел теоретичної та ідеологічної свідомості. Буденна політична свідомість характеризується чітко вираженими соціально–психологічними рисами: соціальними почуттями, настроями, емоціями, імпульсивністю, гостротою сприйняття політичних процесів, подій та рішень.

Більш високим рівнем політичної свідомості можна вважати політико–теоретичну свідомість. Вона являє собою сукупність ідей, уявлень, поглядів, знань та вчень, що виникають на основі наукового дослідження політичних відносин, процесів, інститутів, проникнення в їх сутність, глибинні взаємозв'язки і суперечності, закономірності розвитку. Теоретична свідомість – стрижень політичної ідеології [4].

Таким чином, перебуваючи у площині міжособистісних стосунків, та впливаючи на політичну самоідентифікацію індивіда, також будучи активним чинником розвитку стосунків на рівні «індивід–держава» політична культура складається з численних елементів, які рівнозначні за своєю важливістю у комплексному розумінні вищезазначеного поняття, та при його детальному дослідженні.

Необхідно також приділити увагу такому фактору, як політичні цінності, що є елементом політичної культури, який найбільш суперечливо сприймається та трактується суб'єктами політики. Глобальні політичні цінності, такі як суверенітет, соціальна справедливість, війна (як засіб досягнення політичної влади), або мир (як гарант політичної стабільності) – можуть бути однаковими для країн з абсолютно різними формами правління та політичними системами. Однак, в залежності від історичних та геополітичних умов розвитку держави та її державності політичні цінності окремо взятого суспільства чи індивіда, можуть не просто різнитися, вони можуть бути кардинально протилежними. Політичні цінності, як елемент політичної культури, не лише формуються на загальному тлі національної культури, а є результатом власне політичної взаємодії. Якщо нація має обмежений політичний досвід, то незважаючи на її високі досягнення в інших сферах, вона відставатиме у політичному житті. Політичні цінності, незважаючи на набуті в сучасну епоху універсальні риси, здебільшого мають національну специфіку [13].

Політична культура поєднує політичну свідомість і політичну поведінку в їх сталих, типових формах. У політичній культурі політичне життя відображається не тільки в його реальних формах, але й у формах ідеальних. Політична культура суспільства не лише свідчить про те, яким є політичне життя, але й про те, яким воно повинно бути. Цей ідеалізований образ політичного життя може бути раціонально обґрунтованим і виступати як суспільно–політичний ідеал, якого суспільство прагне досягнути шляхом здійснення певних програм, дій.

Отже, політична ідеологія, політична культура і система цінностей є взаємопов'язаними елементами, що визначають суть політичної культури, тому, розглядаючи політичну культуру як частину загальної культури суспільства необхідно враховувати традиції культури, які визначаються перш за все уявленнями про світ, цінностями, зразками поведінки, які накопичувались в ході глобального і регіонального історичного процесу та

передавалися в межах культури і як найкраще демонструють особливості відношення суспільства до існуючого політичного ладу.

Політична культура є невід'ємним елементом функціонування суспільства та є одночасно складовою політичної системи та образу нації, тому створити дієву модель політичної системи лише інструментальними засобами через політику є неможливим. Таке створення має відбуватися через культуру та залучення потенціалу базових цінностей.

Не зважаючи на те, що термін «політична культура» вперше був використаний ще в 1956 році, на теперішній час особливості формування політичної культури мало вивчені, з огляду на неоднозначність і суперечливість цього поняття, адже навіть визначень цієї категорії та підходів до формування розуміння «політичної культури» у сучасній науці існує більше 40.

Формування політичної культури тісно пов'язано з різноманітними умовами розвитку суспільства, зокрема, історичними, геополітичними, географічними та психолого-ментальними, адже політична культура є невід'ємним елементом розвитку сучасного суспільства.

Тому представляється найбільш об'ємним визначення політичної культури як відносно стійких історично утворених політичних уявлень, оцінок та орієнтації, моделей і норм політичної поведінки, що є явищем не лише навколо політичним, а являє собою частину загальної культури суспільства.

РОЗДІЛ 2. ХРИСТІЯНСТВО ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Своєрідною «скріпою» політичної культури є політичний світогляд, в якому центральне місце займає ідеологія. Часом ідеологічні мотиви забарвлюють багато політичні проблеми, що стосуються авторитету, влади, владних відносин. Ідеологія покликана надавати значимість інституціональним відносинам між людьми, пояснювати, обґрунтовувати, виправдовувати політичні реалії або створювати відносно них критичний настрій.

І все ж ідеологія не тотожна політичній культурі і не може підмінити її. В одній і тій же політичній культурі може існувати кілька ідеологій і ідейно-політичних течій, які взаємно доповнюють або конфліктують одна з одною.

Особливу роль у формуванні і функціонуванні політичних культур відіграє релігія. Багато базові ідеї, цінності, норми, пов'язані з релігією, складовою частиною включаються в політичну культуру тієї чи іншої нації, країни, народу. Це пояснюється тим, що релігія, будучи частиною національної та історичної традиції даного народу, в значній мірі формує його культурну спадщину і, відповідно, не може не відбитися і на характері політичної культури. Наприклад, важливу роль у формуванні національної ідентичності та політичної культури Європи зіграв протестантизм а Росії - православ'я.

Слід зазначити, що релігійний і соціокультурний традиціоналізм часто йдуть рука об руку з соціально-філософським і ідейно-політичним консерватизмом. Релігія завжди служила джерелом традиційних цінностей. Зрештою, релігія тісно пов'язана з культурною традицією, вона становить значну частину способу життя народу. Коли цей спосіб життя наражається на небезпеку, його релігійні та моральні компоненти виявляються тими опорами, які захищають суспільство в цілому, а разом з ним і існуючу політичну систему від повного руйнування.

Прихильність до релігійних цінностей найчастіше переважає в минулому, а в деяких країнах продовжує переважувати і зараз соціально-класові орієнтації. Саме вплив церкви, релігії на суспільну свідомість і, відповідно, на політичну культуру обумовив виникнення у багатьох країнах Західної Європи християнських партій (наприклад, Християнсько-демократична партія і Християнсько-демократичний союз у ФРН).

Як зазначалося, політична культура – досить складна і неоднозначна система цінностей, яка представляє собою певну ціннісно-нормативну систему, на своєрідність якої впливає ряд факторів, одним з яких є релігія.

Неврахування релігійного аспекту політичної культури може привести до того, що соціально-політичні акції, які мають позитивні цілі можуть привести до зовсім протилежних результатів. Прикладів цьому достатньо у політичній практиці Європи: невдача миротворчих акцій у Північній Ірландії; проблеми розлучень в Італії, болісно сприйняті католиками; заохочення світовою спільнотою реалізації права народів Югославії на самовизначення, що призвело до етноконфесійної війни; рішення, прийняте керівництвом англіканської церкви про можливість посвячення жінок в сан єпископа, спричинило розкол англійського суспільства і т. і.

Про важливість інтегруючої функції релігії Е. Дюркгейм зазначав, що єдина, мабуть, риса котра властива всім релігійним ідеям і почуттям це та, що вони спільні відомому числу індивідів, які живуть разом, і крім того, вони мають досить високу середню інтенсивність. Насправді відомо, що коли більш-менш сильне переконання розділяється групою людей, воно неминуче приймає релігійний характер... Значить, досить імовірно..., що релігія відповідає центральній області загальної свідомості [15]. У Е. Дюркгейма розуміння релігії було тісно пов'язане з розумінням суспільства в цілому, тому релігію він вважав однією з фундаментальних основ, що забезпечують цілісність будь-якого суспільства.

Затвердження релігії в якості одного з важливих базових компонентів політичної культури сучасних європейських країн здійснювалося

неоднозначно, про що свідчить відомі періоди війн на релігійному ґрунті, інквізицію, катаклізми Реформації, протидія церкви багатьом соціальним змінам і т.п. Однак, помилковим буде заперечувати, що релігійні цінності поряд з такими як пріоритет закону, недоторканність власності, необхідність існування ідейно-політичного плюралізму, демократичного управління і т. і., є невід'ємними складовими суспільної свідомості в європейських країнах. Так, дослідник К. С. Гаджиєв зазначає, що конфесійний фактор досить часто переважував в минулому, а в деяких країнах і зараз продовжує переважувати соціально-класові прихильності [10, С.80], тому він вважає, що при вивченні політичної культури розвинених капіталістичних країн було б явним упущенням ігнорування релігійного початку [10, С.82].

Аналогічної позиції притримується і політолог М. А. Фролова, констатує, що «християнська церква як інститут об'єднала Європу «зверху»: шляхом розповсюдження папської влади, уніфікації форм суспільного і духовного життя (монастирі, літургія), вона створювала в Європі транснаціональну структуру. Християнська віра об'єднала Європу «знизу», формулювала свого роду «загальну європейську свідомість» [10, С.23].

Саме в релігійних цінностях і поняттях, що орієнтуються на законність, справедливість, порядок, патріотизм люди відчувають силу, яка захищає сформовані соціальні структури і звичний спосіб життя, тому слід визнати, що релігійний фактор є одним з важливіших засобів стабільності усталених елементів політичної культури суспільства. Тобто релігія у значній мірі є свого роду джерелом «здорового консерватизму», який забезпечує стабільне функціонування політичних інститутів на базі сформованої ціннісної платформи.

Значну роль в політичній культурі відіграє ідеологія тому, що проблеми ідеології неможливо відокремити від проблем реалізації в політичній діяльності політичних ідей, цінностей, діючих норм політичної практики, - всього того, з чого складається зміст політичної культури. Тому, аналізуючи

релігію в якості одного з системо утворюючих елементів політичної культури, необхідно також розглянути співвідношення ідеології і релігії.

Французький теолог Ш. Вакенгейм аналізуючи взаємозв'язок християнства з ідеологією і культурою, визнає, що історично християнська думка і спосіб життя пов'язані з політичними, ідеологічними, соціально-економічними і культурними інститутами. На його думку, догматичні основоположення, як і самі біблійські тексти, вкорінені в історії людського суспільства «але саме в тій мірі, в якій теологія заперечує історичну обумовленість християнства, вона переходить на ґрунт ідеології.» [7, С.39]. Не зважаючи на те, що автор не визнає релігію ідеологічним феноменом, він намагається відокремити аутентичне християнство від ідеологічних нашарувань, які не відповідають справжній, дійсній вірі.

Намагаючись пояснити причини ідеологізації християнського культу, теолог аналізує ідеологічні прояви в обрядах та віровченнях, зазначаючи, що дійсно, християнська віра – це індивідуальний і безпосередній контакт з богом, коли людина входить «в порядок щедрої, відкритої і радужної любові» [7, С.47]. Однак, коли відносини між богом і людиною стають в залежність від будь-яких зовнішніх процесів – ідеологічна спокуса дає себе знати. Однією з головних причин ідеологізації християнства Вакенгейм вважає діяльність церкви як замкнутого інституту, для якого характерно прагнення до формалізації та нормування зовнішньої сторони культу, яка має відносний і вторинний характер. Так, наприклад, він критикує регламентацію форми і періодичність молитви, зазначаючи, що молитви і таїнства мають носити безпосередній і вільний характер. Ідеологічна деградація на думку автора починається тоді, коли діячі церкви привласнюють собі виняткове право говорити «від імені Бога».

Сама історія християнства свідчить, що ніколи не існувало ідеальної «рафінованої» релігії, яка знаходилася би поза соціального контексту. Не випадково сам Ш. Вакенгейм пов'язує «замутненість» християнства ідеологічними нашаруваннями з «пасхальним досвідом» ще перших

апостолів. Релігійні рухи, що діють в визначеному ідеологічному просторі (який є невід'ємним атрибутом життя суспільства) завжди виступали як ідеологічні течії, що розповсюджували властиві їм норми та приписи. «Ідеологічні течії, боротьба між ними – найдавніше явище як і боротьба політичних угруповань, партій, поглядів і т. п. Новим явищем стало поступове формування, починаючи з XVII в., політико-ідеологічних течій, що дійшли до нас, які неодноразово оформлювалися в політичні партії і течії... Одна з таких ранніх ідеологій – традиціоналізм, релігійно-монархічна охоронна течія, представлена Ж. Босюе (1627 – 1704 – «Політика, що виведена зі Святого Письма» та інші...») [22, С.114].

Аналізуючи історію становлення і розвитку християнства з моменту його зародження по теперішній час, важко знайти в будь-якому з аспектів практичної діяльності церкви відсутність ідеологічного компонента. На практиці діяльність церковних організацій завжди виходила і виходить за рамки специфічних релігійних потреб віруючих (хоча питання про ці рамки саме по собі дискусійне). Церква незмінно так чи інакше прагнула бути арбітром і одночасно універсальним законодавцем у взаємовідносинах соціальних груп, держав, у особистому і суспільному житті, в політичних орієнтаціях віруючих, «освячуючи» або накладаючи «табу» на їх соціальні дії.

Будучи за своєю суттю соціальним інститутом, церква формулює і використовує ідеологічні символи, що виконують в певному сенсі регулюючу функцію в житті і діяльності християн: символ віри, таїнства, обряди і т. і. Деякі автори вважають, що у своєму реальному втіленні віра розкривається в різноманітних і багато чисельних діях і колективній практиці, а тому релігійні феномени можна аналізувати в ідеологічних поняттях, якщо термін «ідеологія» використовувати в мировому сенсі.

На мій погляд, релігія як масовий світогляд, який пов'язує дії людей зі змістом релігійних норм і приписів, та представляє собою систематизований комплекс поглядів і ідей, які орієнтують людей на цілком конкретні

приклади поведінки, ніколи (у всякому разі, в своїх розвинутих формах) не знаходилась поза ідеологічними процесами, тобто релігійному комплексу (у тій чи іншій мірі) притаманна ідеологічна функція.

Слід зазначити, що поняття «ідеологія» має деяку семантичну невизначеність, яка пов'язана з множиною інтерпретацій «ідеології», що пояснює існування різних підходів к вирішенню питання про те чи є релігія ідеологічним феноменом. Так, Л. Буассе і М. Симон, зазначають, що найчастіше цим терміном позначають великі соціальні і політичні рухи сучасності, вважають, що «в загальному плані ідеологію можна визначити як систему уявлень, цінностей, що пов'язана з соціальним життям, його організацією і політичними діями» [5, С.107]. Згідно Ш. Вакенгейму, ідеологія являє собою систему ідей і суджень, які направлені на пояснення та виправдання положення і інтересів різних груп [7, С.33]. Своєрідно інтерпретує ідеологію німецький соціолог К. Маннгейм: «В понятті «ідеологія» відбивається одне відкриття, яке було зроблено в ході політичної боротьби, а саме: мислення правлячих груп може бути настільки тісно пов'язано з певною ситуацією, що ці групи просто не в змозі побачити ряд фактів, які могли б підірвати їх впевненість в своєму пануванні. В слові «ідеологія» імпліцитно міститься розуміння того, що в певних ситуаціях колективна несвідома поведінка певних груп приховує дійсний стан суспільства як від себе так і від інших та тим самим стабілізує його» [18, С.36]. Таким чином, у відповідності до поглядів Маннгейма, феномен ідеології притаманний лише «певним» групам і тільки у «певних ситуаціях». Проте, такий підхід до ідеології є дискусійним, оскільки у відповідності до такої точки зору ідеологічний простір виступає в якості прерогативи лише деяких соціальних шарів, маючи до того ж лише тимчасовий характер. Однак слід відмітити, що Маннгейм у визначенні досить точно відобразив ряд характерних рис ідеології, перш за все, її «заінтересоване» ставлення дійсності, «захисний» характер.

На мій погляд, ідеологію можна визначити як систему ідей і поглядів, в яких виражаються відношення до дійсності, життєві позиції, інтереси, цілі, наміри носіїв тієї чи іншої ідеології. Тому цілком можна погодитись з точкою зору дослідника Е. Я. Баталова, який вважає, що ідеологія являє собою «більш-менш струнку систему переконань і уявлень соціальної або політичної групи (а в деяких випадках нації або держави) про суспільство і людину..., яка являє собою теоретичне вираження самосвідомості даного суб'єкта і при цьому відображує специфіку його соціального буття, слугує засобом захисту його інтересів і загальним керівництвом до дії» [2, С.92-93].

Ідеологічна функція є однією з соціальних функцій релігії, яка не тільки завжди визначала основні напрямки конкретної діяльності носіїв релігійного світогляду, згуртовуючи їх навколо своєї доктрини, але й слугувала своєрідним механізмом захисту інтересів суб'єктів цієї діяльності в ідейному протиборстві зі своїми противниками.

Видатний ідеолог каталіцизму свого часу кардинал Оттавіані відмічав, що «Церква повинна займатися політикою, оскільки вона прагне бути духовним наставником людей» [20, С.48]. В цьому плані особливо знаменним був II Ватиканський собор (1962 – 1965 р.р.), в центрі уваги якого опинилися питання соціального вчення католицької церкви, усунення протиріч між доктриною католицизму і соціальними реальностями сучасного миру.

Викладене свідчить про те, що функціонуючи в певному політико-ідеологічному просторі, церква, рівно як і весь релігійний комплекс в цілому, не може не виконувати в тій чи іншій мірі ідеологічних функцій. Цей тезис знаходить своє підтвердження при аналізі ролі релігії в процесі засвоєння людьми систем знань, елементів культури, прикладів поведінки, норм і цінностей, притаманних певній соціальній системі, тобто в процесі соціалізації. Як справедливо відмічає дослідник К. С. Гаджиєв, релігію необхідно розглядати в якості «важливішого фактора політичної соціалізації, а стало бути і політичної культури» [10, С.82].

Так само, ідеологія – це концепція управління, викладена в доступному для розуміння народними масами вигляді так, щоб вона не викликала у них відторгнення, а тим більше активної цілеспрямованої протидії їй.

Об'єктом впливу ідеологічної влади є все суспільство, однак, за винятком тих, хто сам концептуально владний, і тому у своєму розумінні розташовується вище влади ідеологічної.

Ідеологія потрібна концептуальній владі для формування в суспільстві світогляду людей у відповідності до обраної концепції, щоб люди були під її владою в життєвих обставинах, які постійно змінюються.

Свобода від ідеологій – це самообман, проте не стихійно-психологічний, а цілеспрямовано культивований концептуальною владою. Ідеологію можна розуміти або не розуміти, приймати її чи заперечувати, але члени суспільства завжди стикаються з проявами тієї чи іншої ідеології, яка представляє собою оболонку концепції управління суспільством з боку носіїв концептуальної влади. Питання концептуальної влади дуже об'ємне та не є предметом дослідження цієї роботи, тому більш детально має бути досліджено окремо.

Розглядаючи ідеологічний аспект потрібно звернути увагу на «політичну свідомість і поведінку особистості, що формуються під впливом не тільки політичних чинників, а й неполітичних факторів – умов, в яких людина дозріває політично. Так, до числа неполітичних факторів, що відіграють велику роль в передачі політичних ідей, поглядів і цінностей, відносяться сім'я, групи однолітків, школа, робота, церква, культура, засоби масової інформації» [22, С.278]. Слід зазначити, що в реальній дійсності вплив політичних і неполітичних факторів на особистість вельми важко розділити, адже зазначені процеси здійснюються комплексно. Наприклад, такі соціальні інститути як сім'я, школа, церква, засоби масової інформація і ряд інших використовують обидва способи політичної соціалізації. Так, в сім'ї політична соціалізація здійснюється як складова частина цілеспрямованого процесу виховання, тобто члени сім'ї передають дитині певні політичні

погляди, впроваджують в його свідомість зразки і норми політичної поведінки. Одночасно проходить і процес опосередкованої політичної соціалізації через атмосферу, що панує в сім'ї, авторитет батьків, сформований їх конкретною поведінкою і іншими факторами повсякденного життя.

Церква ж в якості соціального інституту має в своєму арсеналі весь спектр інструментів впливу на процес політичної соціалізації. В більшості європейських країн конфесіональний фактор (не дивлячись на відмінності в правовому становищі церкви в окремих країнах, обумовлене відмінністю законодавства) завжди чинив значний вплив на формування політичних позицій людей. Вплив церкви на процеси соціалізації з очевидністю простежуються в навчанні та вихованні дітей. Навіть в тих європейських країнах, де церква відокремлена від держави, навчання значної частини учнів знаходиться під контролем церкви. Крім шкіл під прямим або непрямим впливом церкви знаходяться вищі навчальні заклади (і не тільки конфесіональної направленості), засоби масової інформації, філантропічні організації, що здійснюють піклування над школами і лікарнями і т. і. Масовий характер релігії, загальність релігійної суспільної думки, загальне визнання релігійних норм і приписів, як і наявність каналів розповсюдження релігійного світогляду роблять релігію потужним інструментом регулятивного впливу. За свою багатовікову історію церква виробила цілком апробовану систему методів і прийомів контролю за поведінкою. Релігійно-етичні приписи вимагають від віруючих певної поведінки (в тому числі і політичної), церква ж в якості соціального інституту, виступає як реальна, матеріальна сила, що знаходиться на варті соціального порядку і стежить за дотриманням цих норм.

Як зазначалося, крім чисто релігійних організацій, вплив на процес політичної соціалізації здійснюється церквою через широку і вельми розгалужену мережу різних світських об'єднань, таких як партія «християнської демократії», чисельні організації «католицької дії» та таке

інше, які опосередковано знаходяться під впливом церкви і об'єднують сотні тисяч і навіть мільйони людей, оскільки вони спираються на значну соціальну базу – мільйони віруючих.

Релігійний вплив на політичну соціалізацію здійснюється переважно по двох каналах: шляхом пропаганди певних відомостей, що несуть пізнавальне та емоційне навантаження, популяризації прикладів поведінки особистості, що можуть слугувати прикладом (культ євангелістів, святих християн-мучеників, мартиролог яких є офіційним документом, видатних діячів церкви та інші) та за допомогою створення умов діяльності, в яких виникають стимули діяти саме певним чином, що знаходить своє вираження в особливостях функціонування інститутів церкви і світських організаціях релігійної орієнтації.

Таким чином, можна констатувати, що в європейських країнах в процесах політичної соціалізації значну роль відіграє релігійний фактор. Як соціальний інститут, церква володіє широким спектром можливостей впливу на політичну поведінку особистості буквально на всіх етапах сприйняття й засвоєння нею політичних норм і вимог.

І так, процес політичної соціалізації продовжується все життя. При цьому етапи і стадії в цьому процесі визначаються не лише віковими змінами у структурі особистості, але, перш за все, освоєнням нових соціальних і політичних ролей, досвідом особистої участі в політичній дійсності [22, С.278]. Особливістю ж конфесіонального впливу є те, що на відміну від ряду факторів політичної соціалізації, обмежених часовими рамками (таких як школа, молодіжні організації, університет і т. і.), церква має можливість, використовуючи різноманітні механізми, координувати поведінку індивідів на усіх стадіях їх політичної соціалізації.

Отже, релігія є одним з важливіших системоутворюючих елементів політичної культури, оскільки значно впливає на мотивацію, цінності, орієнтири і навички, що визначають політичну поведінку. Однією з істотних рис політичної культури певної спільноти є ступінь її однорідності. Тому

значимість релігійного чинника в системі політичної культури полягає у виконанні релігією інтегруючої і стабілізуючої функцій, оскільки релігія містить в собі комплекс загальнозначущих моральних і культурних імперативів і традиціоналістських цінностей, що впливають на стійкість та спадкоємність політичної культури.

Незважаючи на прагнення ряду теологів уявити релігію як щось несумісне з ідеологією, слід визнати, що релігія в якості одного із способів прояву політичної свідомості є ідеологічним феноменом.

Релігія, як світоглядна система, що виконує, серед інших, ідеологічну функцію, є важливим чинником політичної соціалізації, впливаючи як безпосередньо, так і опосередковано на процеси інтеграції індивідів в політичну систему через засвоєння ними релігійних норм і приписів як загальнозначущих нормативних стандартів, які впливають на формування політичних ідей, поглядів і зразків політичної поведінки.

Іншим важливим каналом релігійного впливу на політичне життя є діяльність різних конфесійних організацій – молодіжних, жіночих, професійних спілок, різного роду об'єднань інтелігенції тощо, серед яких за ступенем суспільно-політичної значущості та ефективності насамперед слід виділити так звані партії «християнської демократії», які в даний час, об'єднуючи в своїх рядах тисячі і мільйони людей і маючи багатомільйонний електорат, є невід'ємним атрибутом політичного життя Європи.

Уже перші християнсько-демократичні партії, створені на основі християнських робочих гуртків – Християнсько-демократична народна партія («Католицький центр») в Німеччині (1871 г.), Християнсько-соціальна партія в Австро-Угорщині (1887 р), Бельгійська демократична ліга (1891 г.) і ряд подібних їм об'єднань, що з'явилися в Нідерландах, Франції та Італії, в своїй діяльності проявили прагнення до участі в політичному житті. Досліджуючи діяльність створених в цей період під егідою церкви партій, італійський дослідник Дж. Канделоро зазначає, що християнська демократія

від самого початку проявила себе не тільки як католицький соціальний рух, але і як «певна політична течія в рамках цього руху» [17, С.295].

Аналіз діяльності партій християнської демократії (як католицького, так і протестантського напрямків) показує, що незважаючи на ряд досягнень в області політики, ці партії аж до середини двадцятого століття все ж не стали значним явищем на європейському політичному небосхилі, що не в останню чергу пояснювалася внутрішніми протиріччями, постійними розколами в їх рядах, протиборством угруповань лівої, центристської, правої, а іноді навіть профашистської, орієнтацій. Французькій історик християнсько-демократичного руху Ж.Шассерио справедливо відзначав, що християнська демократія «як соціальна доктрина і як політична течія довгий час становила собою тенденцію меншин» [35, С.14].

Лише після Другої Світової війни роль конфесійних партій в політичному житті європейських країн стала значно зростати. Як зазначає литовський дослідник християнсько-демократичної проблематики В. Ю. Нюнка: «Вже наприкінці стали відновлюватися старі і створюватися нові клерикальні партії: в 1943 р була заснована Християнсько-демократична партія (ХДП) в Італії, в 1944 р – французька католицька партія Народно-республіканський рух (МРП). У 1945 р були створені нові клерикальні партії в наступних країнах: в Західній Німеччині – Християнсько-демократичний союз (ХДС) і Християнсько-соціальний союз (ХСС), в Бельгії – Соціально-християнська партія (СХП), в Австрії – Австрійська народна партія (АНП).» [25, С.34]. Ці та ряд подібних їм партій ще в деяких європейських країнах зуміли в вражаюче короткий час створити досить широку базу і зайняти провідні місця в державному механізмі своїх країн.

Особливо міцні позиції в перші післявоєнні роки займали християнсько-демократичні партії в Італії, Австрії, Бельгії, західних землях Німеччини, Люксембургу, Голландії. Росла популярність християнських демократів і у Франції.

Феномен значного зростання в європейському політичному житті ролі християнсько-демократичних об'єднань був обумовлений комплексом причин, зокрема, він пояснюється тим, що для діяльності партій християнсько-демократичного спрямування в післявоєнній Європі склалася вкрай сприятлива кон'юнктурна обстановка.

Польський дослідник християнства М. Новачик, аналізуючи соціально-політичні погляди лідера католицької церкви, зазначає, що Іван Павло II завжди підкреслював християнський характер сучасної цивілізації, вказуючи, що гуманістичний зміст сучасної культури базується на двох основних факторах: прагненні до затвердження гідності окремої людини і прагненні до створення істинної спільності людей. Відповідно до цього християнський гуманізм виступає як «відповідальність християн за мир людини і, з іншого боку, як відповідальність за «олюднення» світу [19, С.48-51].

Зі зробленого аналізу чинників впливу на формування європейської політичної культури можна зробити висновок, що своєрідною її скріпою є політичний світогляд, в якому центральне місце займає ідеологія, завдяки чому інституціональним відносинам між людьми надається значимість. Завдяки ідеології обґрунтовуються чи виправдовуються політичні реалії або навпаки створюється відносно них критичний настрій.

У формуванні і функціонуванні політичних культур особливу роль відіграє релігія, що пропагує базові цінності, норми та ідеї, які складовою частиною включаються в політичну культуру нації, країни, народу. Саме релігія в значній мірі формує культурну спадщину народу, адже є частиною його національної та історичної традиції.

Релігія як ідеологічний феноменом є одним із способів прояву політичної свідомості, адже вона є одним з важливіших системоутворюючих елементів політичної культури, оскільки значно впливає на мотивацію, цінності, орієнтири і навички, що формують політичну поведінку.

Отже, релігія є важливим чинником політичної соціалізації завдяки впливу на процеси інтеграції індивідів в політичну систему через засвоєння

ними релігійних норм і приписів у якості загальнозначущих нормативних стандартів, які впливають на формування політичних ідей, поглядів та зразків політичної поведінки.

РОЗДІЛ 3. ЗНЕЦІНЕННЯ РОЛІ ХРИСТИЯНСТВА У ЄВРОПІ ЗА РЕЗУЛЬТАТОМ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Початок ХХІ ст. у Європі характеризується низкою кризових явищ, які стали результатом суспільно-політичних трансформацій сучасного світу. Морально-етичні базові цінності християнського віровчення, покладені в основу об'єднавчих процесів Європейського союзу, поступово втрачають свою значимість, поступаючись місцем «індивідуальному духовному пошуку окремо взятої особистості». Християнське вчення, яке було основою впродовж багатьох століть і визначало напрямок розвитку європейської культури, зіштовхнулося з мотиваційною кризою.

Незалежність, високий рівень життя та нові соціальні стандарти переважної більшості населення Європи призвели до поступового знецінення вікових ідеологічних принципів та різкого зниження рівня релігійності у суспільстві. Політика толерантності по відношенню до таких людських проявів як сексуальна орієнтація та самоідентичність не принесла очікуваного позитивного результату, навпаки, створила середовище зі зростаючим рівнем нетерпимості.

У договорі про функціонування Європейського Союзу наголошується на тому, що організація розвиває загальну політику з питань надання притулку, додаткового і тимчасового прихистку, громадянам третіх країн, які потребують міжнародного захисту. Така політика відповідає приписам Женевської конвенції від 28 липня 1951 р. та Протоколу від 31 січня 1967 р. про статус біженців, а також іншим загальноприйнятим договорам у сфері міграції [16].

На виконання зазначених приписів, одним з пріоритетних напрямків сучасної міграційної політики Європейського Союзу визначено підтримку і стимулювання легальної міграції як важливого елемента відносин ЄС з

країнами походження і транзиту мігрантів та інтеграції їх у європейський соціум одночасно з інтенсифікацією боротьби з нелегальною міграцією.

Проте, останнім часом все активніше і частіше європейське суспільство проявляє незадоволення такою політикою власних урядів, зокрема, щодо лояльності по відношенню до мігрантів як носіїв іншої ідеології, які, м'яко кажучи, не враховують звичні базові європейські принципи.

Рівень суспільного спокою поступово переростає у занепокоєння, невпевненість і перетворюється на всеохоплюючий страх перед терористичною загрозою з боку представників іншої віроповчальної системи – ісламу. У таких умовах серед мешканців ЄС значно посилюються праворадикальні настрої, які акцентують увагу соціуму не лише на економічних і соціальних проблемах, але й на духовних [14].

Праворадикали заявляють, що ліберальна демократія можлива лише у суспільстві, де не має значної поляризації за етнічною і конфесійною приналежністю. Зважаючи на це, головна загроза розвитку сучасного західноєвропейського суспільства вбачається у збільшенні кількості мігрантів з держав принципово іншої культури. Європейці звинувачують переселенців у існуванні безробіття та зростанні злочинності, а за відсутність ефективного вирішення цих проблем, критикують неоконсервативні і соціал-демократичні партії, які перебувають при владі [9]. Водночас, висловлюючись проти міграційної політики, вони роблять акцент не на існуванні «вищих і нижчих рас», а на «непримиренних культурних відмінностях» роль релігії у яких є пріоритетною.

Політичні діячі правого спрямування критикують також і політику ЄС щодо збільшення чисельності країн-учасниць. Вони виступають проти форсованого об'єднання європейських країн в рамках ЄС, вбачаючи у цьому небезпеку втрати національної ідентичності, яка поступово розчиниться у бюрократичному наднаціональному організмі. Водночас, праворадикали наголошують і на кризі духовності, яка несе у собі загрози деформації

усталених морально-етичних норм європейців і зрештою призведе до знівелювання європейських ідентифікаційних цінностей [36, С.127].

Нині крайні праві націоналісти представлені у Європарламенті, державних органах на національному і локальному рівнях багатьох західноєвропейських країн. Їх позиції міцні у Франції, Австрії, Нідерландах, Бельгії, Італії, Швеції, Данії, Норвегії. Зазначені партії інтенсифікують свою діяльність, намагаючись тим самим залучитися підтримкою якомога більшої кількості виборців і розширити своє представництво. Водночас, вони прагнуть скористатися хвилею незадоволення європейців, яка зумовлена відсутністю чіткої політики ЄС щодо мігрантів.

Представництво правих партій у європейських парламентах ще не є критичним. Їхня чисельність не дозволяє суттєво впливати на внутрішню/зовнішню політику окремо взятої країни, але сам факт підтримки такого роду ідеології у європейському суспільстві уже насторожує. Їхні гасла, що стосуються міграції/імміграції, боротьби зі злочинністю, європейських цінностей стають дедалі більш близькими для пересічного європейця і тому їхня позиція не може ігноруватися. Внаслідок поширення правих ідей відбувається поступовий наступ на ліберальні цінності, які традиційно вважаються основою західної цивілізації [36, С.128].

Важливість вивчення релігійних особливостей сучасної Європи визначається тим, що світ загалом вступає у принципово новий етап розвитку у якому стрімко змінюється його етнокультурна парадигма. Країни, які впродовж багатьох століть були, фактично однорідними за національним і культурним складом, стрімко набувають «східного», «ісламського» обличчя.

У цій ситуації дедалі більш актуальними стають ідеї збереження національної самобутності, відновлення ідеології європоцентризму, де роль християнства є однією з пріоритетних. Саме поєднання та взаємозалежність зазначених чинників і потребує більш детального наукового аналізу [36, С.128].

Внаслідок добровільної відмови від основ європейської ідентичності що базується на християнстві, сучасна європейська цивілізація перестала бути «європейською», що стало для неї однією з основних проблем. Ще на початку ХХ ст. політичне життя європейського суспільства складалося з християнство-демократичних партій і рухів, які поступово заміщалися право- та ліворадикальними течіями. Таке становище змінилося після Другої світової війни, після якої сталося відновлення християнсько-демократичних рухів у зв'язку з великою підтримкою виборців.

Перші демократичні лідери провідних країн Західної Європи після війни у своїх політичних переконаннях орієнтувалися на християнські цінності. Зокрема, К. Аденауер у ФРН (1949-1963 рр., Християнсько-демократичний союз), А. де Гаспарі в Італії (1945-1953 рр., Християнсько-демократична партія), Ш. де Голь у Франції (1959- 1969 рр.). Саме ці політичні сили та їх лідери, багато у чому, стояли біля витоків проекту євроінтеграції.

Федеральний канцлер ФРН Т. Хойс (1949-1959 рр.) стверджував, що Європа стоїть на трьох пагорбах: на Акрополі, що дав цінності свободи, філософії, демократії; на Капітолії, що дав римське право; і на Голгофі, інакше кажучи, на християнстві. Зауважимо, що попри безперечне важливе значення античних цивілізацій, світоглядна єдність Європи вперше була забезпечена саме християнством – ні грецька філософія, ні римське право не могли надати мешканцям європейського дому єдиної системи цінностей [36, С.130].

Під час становлення європейських інституцій та інтеграції, базові загальноприйняті на європейському просторі християнські цінності, що були основою формування суспільства, поступово втрачали свої позиції, та були витіснені політикою мультикультуралізму, - відкрита критика релігійний учень та основ християнства стає нормою у суспільстві поряд з парадимами сексменшин, що було неприпустимим ще півстоліття назад.

Зароджувалися зазначені явища ще у період формування ідеології лібералізму в ХІХ ст. яка вимагала розмежувати державу і церкву, що в решті

решт і призвело до стрімкого зменшення релігійності у суспільстві і як наслідок невілювання ролі релігійного чинника у суспільному розвитку.

Традиційні європейські церкви також значно модернізували своє ставлення до суперечливих проблем сучасного суспільства. Так, протестанти та католики поступово змінюють своє ставлення щодо абортів та одностатевих шлюбів, наголошуючи на тому, що Бог любить усіх однаково – як праведників, так і грішників [36, С.131].

Викладене не означає, що від проявів лібералізму та гуманізму слід відмовитися повністю, адже лібералізм лише несе ідею заперечення, є ідеологією зняття соціальних скреп, проте, слід враховувати, що якоїсь позитивної програми в ньому не закладено.

Історично лібералізм міг існувати тільки змішуючись з іншими ідеологіями. Відомі політичні варіанти змішування його і з соціалізмом, і з консерватизмом. Генезис лібералізму полягав в розлученні його з іншими позитивними ідеологіями. Спочатку стався розлучення з національними навчаннями, потім з соціальними. Сьогодні ми спостерігаємо розлучення лібералізму з демократією, що розуміється класично як народовладдя. В Європі лібералізм уже закінчувався фашизмом а далі і нацизмом, історія це вже показала людству. Гуманістичні цінності могли виникнути лише на ґрунті християнства з його вченням про цінність людської особистості, але, відірвавшись від цього ґрунту, вони «зависли у повітрі», поступово втративши свою значимість [36, С.131].

Таким чином можна констатувати, що крім наслідків, пов'язаних з нівелюванням цінностей християнства, які були одним з базових чинників об'єднання систем держав різних за економічним та соціальним розвитком, але схожими за віросповіданням, сучасна Європа зіштовхнулася з небезпечним міграційним викликом.

Ще на початку ХХ ст. уряди європейських країн усіляко намагалися обмежувати міграційні потоки, які могли б істотно порушити традиційний для їхніх суспільств етнічний, релігійний і, відповідно, культурно-

цивілізаційний баланс. Однак, після Першої та особливо Другої світових війн ситуація видозмінилася. Західноєвропейські держави відчинили двері для численних біженців та представників своїх колишніх колоній, що експортували дешеву робочу силу та займали ті економічні ніші, яких уникали представники корінного населення (хімічна промисловість, комунальне господарство, сфера обслуговування тощо). Проте, до 70-80 рр. XX ст. мігранти традиційно розглядалися як «тимчасові гості» (гастарбайтери), і, на перших етапах, політика регулювання міграційних процесів не ставила собі за завдання соціокультурну адаптацію працівників. І лише збільшення чисельності мігрантів наприкінці XX ст., а особливо на початку XXI ст. до 10-15% від загальної кількості жителів спровокувало уряди європейських країн до більш рішучих кроків щодо регулювання міграційних процесів і розробки системи державних заходів з питань інтеграції мігрантів у європейський соціум [36, С.131].

За останні десятиліття у Європу проникли кілька десятків мільйонів мігрантів. Провідне місце серед них займають вихідці з мусульманських країн. Лише на території Європейського Союзу їх нараховується близько 15 мільйонів осіб. Це дозволило ісламу витіснити іудаїзм з позиції другої за поширеністю релігії у ЄС. Результатом активних міграційних процесів у Західній Європі стало виникнення значних осередків африканського, азійського населення, які втратили інтерес до соціокультурної асиміляції у євросуспільстві [6, С.13]. Цю обставину визнають практично усі провідні суспільствознавці. Е. Тоффлер зауважує, що у сучасному світі «всюди посилюється опір «тигельному» процесу. Расові, етнічні та релігійні групи відстоюють своє право на існування і продовжують гордо зберігати свою самобутність [30, С.229].

Важливу роль відіграло і те, що іслам у Європі, загалом, асоціюється з колоніальною історією. Країни, що не мали досвіду «співіснування» з ісламом, виявилися психологічно неготові до його інкорпорації, а країни, що мали досвід співіснування з ісламом, були зайняті проблемами усвідомлення

власної ідентичності, залишивши вибудовування відносин з мусульманами «на потім». У результаті європейці дорікають мусульманам у небажання інтегруватися до європейського соціуму, мусульмани ж висловлюють нарікання з приводу того, що інтеграція у її сучасному вигляді, перетворилася для них у нову форму колоніалізму [36, С.132].

Як стверджує французький соціолог М. Вьєверка, сучасні суспільства вступили у нову еру фундаментальних процесів фрагментації і перебудови ідентичностей. Відторгнення чужих ідентичностей лише стимулює процес їх формування, що і спостерігається у сьогоденній Європі [8, с. 16]. Таким чином, визначення культури приймаючої країни через протиставлення ісламу лише посилює релігійну складову ідентичності мігрантів і грає на руку радикальних рухів, які зацікавлені у тому, щоб мусульмани відчували себе саме мусульманами, а не німцями, французами. Деякі експерти вбачають у сучасній ісламістській ідеології свого роду націоналізм, що виходить за межі національних держав [32].

Це може мати наслідком спочатку незадоволення між соціальними групами, що може перерости у жорстке протистояння двох релігій, - християнства та ісламу і створити умови для побудови ісламського халіфату, адже до Європи потрапляє велика кількість іншомовного, іншокультурного, але об'єднаного релігійно населення, - суніти, шиїти та інші ісламські течії з Африки, Магриба, Близького Сходу.

При наявності заінтересованої у такому розвитку подій сторони, з урахуванням сучасних інструментів управління соціальними системами, зокрема, ЗМІ, така мета може бути досягнута у досить короткі терміни та стати причиною руйнування держави.

Окреслена ситуація пояснюється дефектами міграційної політики ЄС, в основі якої було покладено ідею поступової відмови від явних форм асиміляційної політики. Замість формування «великої нації» відбувається процес ствердження «множинних лояльностей»; «сакралізації різноманітності» [29, С.131]. Проте, вже очевидно, що така політика не

тільки не дала тих результатів, на які сподівалися її ініціатори, а ще стала загрозою для загальної безпеки корінного європейського населення, про що все частіше зазначають журналісти.

Мультикультурний проект, в основі якого лежав принцип толерантності до інших культур, показав практично повну несумісність традиційних мусульманських і європейських цінностей. Толерантність європейців закінчується там, де припиняється сприйняття цінностей індивідуальної свободи, раціональної свідомості і прав людини. Водночас, мусульманські громади не можуть, в принципі, примиритися з західною культурою і європейськими свободами, на кшталт жіночої емансипації або одностатевих шлюбів. Зокрема, це стосується не лише мігрантів, але і тих, хто вже отримав громадянство у країнах ЄС, проте, не набув європейської ідентичності [36, С.133].

За визнанням колишнього британського прем'єр-міністра Девіда Кемерона: «Толерантність заснована на невтручанні у справи тих, хто відкидає західні цінності, себе не виправдала. Настав час перейти до «м'язистого лібералізму», при якому національна ідентичність формується за рахунок демократії, рівних прав, верховенства закону і свободи слова».

Концепція мультикультуралізму припускала мирне співіснування різних культур, перш за все, християнської і мусульманської, що було неможливо за визначенням, оскільки ці культури мають різну світоглядну парадигму. Якщо універсальним принципом організації політичного життя у Європі до ХХ ст. була секуляризація, то у мусульманському світі іслам є фундаментом соціального і політичного життя [36, С.133].

Невдала інтеграція сприяла поштовху до радикалізації другого і третього покоління мігрантів, які не відчують себе європейцями: незважаючи на те, що вони ходили у такі ж школи, слухали одну музику і вирости у сусідніх кварталах, суспільство постійно підкреслює їх відмінність. У цих умовах зіткнення на своїй території з мусульманською спільнотою, яка переживає релігійний підйом, породжує серйозні труднощі.

У Європі з'явилося нове покоління людей з множинними ідентичностями, жодна з яких не є національною у її класичному розумінні. І якщо крайній прояв кризи ідентичності у європейців прослідковується через зростання впливу партій з правою ідеологією, то для мусульман таким проявом є радикалізація. У Європі поступово наростає загроза зіткнення двох цивілізаційних систем з різними світоглядними орієнтирами. Європа знаходиться перед вибором – або змиритися з існуючим станом речей, або виробити нову систему взаємовідносин з ісламським світом на своїй території [36, С.134].

Як показує час, незважаючи на спроби європейських інституцій прогнозувати і контролювати процеси інтеграції мусульманського населення у європейський соціум, ці процеси відбуваються за власним, непередбачуваним сценарієм.

Переважає більшість європейських країн не змогли віднайти важелів здатних розв'язати основні проблеми, пов'язані з інтеграцією мусульманського населення: асиміляція була відкинута мусульманами, а недоопрацьовані варіанти мультикультурної моделі спровокували подальшу соціальну дезінтеграцію. Важливою тенденцією стало те, що інтегрований іслам не «секуляризувався», а навпаки, використовуючи світський характер європейських політичних структур і принцип свободи віросповідання, іслам почав наполегливо посилювати свою релігійно-культурну самобутність у країнах ЄС. [36, С.134] Як слушно зауважив французький дослідник О. Руа, свобода в релігійній сфері, можливість самостійно приймати рішення, пов'язані з вірою, може і привести до формування як ліберальних, так і радикальних поглядів [26].

Отже, за результатом суспільно-політичних трансформацій у Європі в останні десятиріччя християнські морально-етичні базові цінності поступово втрачають свою значимість, поступаючись місцем «індивідуальному духовному пошуку окремо взятої особистості», у зв'язку з чим християнське

вчення, що було основою впродовж багатьох століть і визначало напрямок розвитку європейської культури, зіштовхнулося з мотиваційною кризою.

За результатами цих явищ вікові ідеологічні принципи поступово знецінюються, знижується рівень релігійності у суспільстві, проте, політика нових соціальних стандартів не принесла позитивного результату, а навпаки, створила середовище, рівень нетерпимості в якому постійно зростає.

Між невдалою інтеграцією і релігійною радикалізацією існує незаперечний зв'язок і виникнення радикальних угруповань можна вважати невдачею усього суспільства. Якщо раніше основною загрозою для країн ЄС були ісламські радикали, які діяли ззовні, то тепер вони змушені боротися з ісламською загрозою, що сформувалася на їх території. Проблема посилення правих настроїв у європейському суспільстві вочевидь пов'язана з політикою сучасної правлячої еліти. Невдачі у економіці, помилки у міграційній політиці, відступ від класичних основ розбудови спільного європейського дому, послаблення ролі церкви у суспільстві поступово призводять до зміни обличчя Європи.

Вже зараз можна припустити, що і надалі буде посилюватися як радикалізація у середі мусульманського населення так і з боку правих сил, що робить дедалі вагомішим релігійний чинник політичної культури, а отже надалі для вирішення питання співіснування двох різних ідеологічних систем можливе лише за наявності обопільного прагнення до порозуміння та розроблення стратегії для вирішення питання щодо співіснування двох духовно-моральних систем.

ВИСНОВКИ

При оцінці і характеристиці політичної культури відповідального суспільства, необхідне виділення й аналіз її найбільш істотних системно утворюючих компонентів, одним з яких є конфесійний чинник, завдяки його безпосередньому впливу на формування політичних уявлень, установок, орієнтацій, завдяки чому визначається специфіка політичної поведінки людей.

Становлення, історичний розвиток, істотні характеристики і перспективи європейської цивілізації неможливо зрозуміти і проаналізувати без врахування місця і ролі в ній християнської релігії.

У другому десятилітті ХХІ ст. стало зрозумілим, що затвердження нового порядку, заснованого на новітніх технологіях, принципах раціоналізму і індивідуальної свободи є неминучим. Всупереч досвіду секулярного ХХ в. релігія знову виявилася затребуваною. Це, втім, не означає повернення їй того головного значення в суспільному житті, яке вона займала до цього часу, проте, релігія виявилася необхідною для гармонізації відносин між суспільствами та індивідами, між різними формами влади і авторитету в світі та задля досягнення прийняттого консенсусу в системі політичних цінностей.

Будь-яке співтовариство характеризується неоднорідністю складових політичних структур, що обумовлює наявність різноманітних, найчастіше протилежних, інтересів і потреб соціальних груп і окремих особистостей, по-різному формуючих компоненти своїх політичних культур, які в тій чи іншій мірі інтерпретовані в політичну культуру співтовариства. Тому однією з істотних рис політичної культури певного суспільства є ступінь її гомогенності, яка прямо впливає на характер конкретних політичних процесів що відбуваються в цьому суспільстві.

Значимість конфесійного чинника як системно утворюючого компонента політичної культури полягає в тому, що релігія виконує інтегруючу і

стабілізуючу функції, оскільки містить в собі комплекс загальнозначущих морально-культурних імперативів і традиціоналістських цінностей та установок, що позитивно впливає на стійкість і спадкоємність політичної культури в цілому.

Важливою функцією релігії в політико-культурних процесах є ідеологічна функція. Історична практика показує, що будь-який релігійний рух певного соціального простору завжди проявляє себе як ідеологічна течія, що декларує і впроваджує в суспільну свідомість норми і приписи, що є постулатами цього руху. Яскравим прикладом цього в Європі є ряд конфесійних рухів, що проявили себе в період реформації. Як масовий світогляд, що зв'язує поведінку людей з вмістом релігійних норм і приписів, релігія, будучи систематизованим комплексом поглядів і ідей, які орієнтують їх носіїв на цілком конкретні зразки поведінки, ніколи не перебувала поза ідеологічних процесів, тому релігійному комплексу завжди була властива ідеологічна функція. Таким чином, точка зору ряду теологів на християнство як неідеологічний за своєю суттю феномен видається необґрунтованою.

Як світоглядна система, яка виконує зазначені соціальні функції, релігія є важливим фактором політичної соціалізації. Будучи одним з найвпливовіших і авторитетних соціальних інститутів, церква впливає як безпосередньо, так і опосередковано на процеси інтеграції індивідів в політичну систему. Здійснюється ж цей вплив через засвоєння людьми релігійних норм і приписів в якості нормативних стандартів і установок, що впливають на формування політичних ідей, поглядів і зразків політичної поведінки. При цьому специфікою конфесійного впливу на ці процеси є те, що на відміну від ряду факторів політичної соціалізації, обмежених тимчасовими рамками, церква має можливість впливати на політичну поведінку людей на всіх етапах її політичної соціалізації протягом усього життя, оскільки має в своєму арсеналі досить різноманітні і століттями апробовані механізми впливу.

Безсумнівно, що в діяльності церкви завжди проявлявся властивий релігії традиціоналізм і ідейно-політичний консерватизм. Тобто можна говорити про те, що церква дуже часто перетворювала свою практику на противагу власної ціннісно-нормативної системи, що має, поза всяким сумнівом, демократичний потенціал. З іншого боку, саме в рамках християнства формувалися нові суспільні рухи, які орієнтувалися на необхідність реалізації демократичного потенціалу християнської доктрини, усвідомлювали своє історичне місце. В цьому плані можна констатувати, що саме конфесійні громадські рухи, такі як протестантизм, а в подальшому і рухи ліберального спрямування в рамках католицизму, що визначили в значній мірі тенденції суспільного розвитку, внесли вагомий вклад у формування ціннісно-нормативного фундаменту сучасної європейської політичної культури.

Найважливішим каналом конфесійного впливу на політичне життя, в тому числі політико-культурні процеси європейських країн, є діяльність різних конфесійних (або створених безпосередньо під егідою церкви, хоча і маючих статус «світських») організацій – професійних, молодіжних, студентських і т.і., які ефективно впливають на формування політичних позицій учасників цих об'єднань.

Серед організацій конфесійного спрямування слід виділити, враховуючи ступінь їх суспільно-політичної значущості, партії християнської демократії. Виникнувши на рубежі XIX-XX століть, ці партії перетворилися на сьогодні в одну з впливових політичних сил сучасної Європи, об'єднуючи в своїх рядах сотні тисяч людей і маючи багатомільйонний електорат. Багато із цих партій є найбільшими правлячими або парламентськими партіями, визначаючи політичне обличчя Європи.

Проголошуючи свою прихильність християнському вченню і взаємодіючи з Ватиканом і єпископатам своїх країн, партії християнської демократії проте не є релігійними об'єднаннями, маючи всі атрибути «світських» політичних партій. Будучи не однорідними за своїми

політичними орієнтаціями, ці партії останнім часом все активніше виступають за роззброєння, зміцнення миру, вирішення глобальних проблем сучасності. Християнські демократи внесли великий вклад в розробку і реалізацію концепції об'єднаної Європи.

В даний час однією з найбільш нагальних проблем, що стоять перед церквою, є проблема секуляризації, що торкнулася буквально всіх сфер суспільного життя. Це обумовило постановку питання про всебічному оновленню церкви. Процес відновлення всіх сторін життя церкви став однією з важливих подій християнства, а точніше католицизму другої половини ХХ століття.

В сучасній соціальній доктрині християнства робиться акцент на соціальному універсалізмі церкви, в основі якого лежить теза про те, що церква не отожднює себе з жодною політичною системою або політичним рухом. Проте, не дивлячись на проголошення курсу на «деполітизацію» і здійснення «морального керівництва», церква як католицька, так і протестантська, в даний час помітно посилила свою політичну, ідеологічну та дипломатичну діяльність, яка направлена на підвищення свого престижу.

Незважаючи на кризи, що супроводжували її діяльність в останні десятиліття, церква втратила своє місце прагнення до духовного лідерства, виявляючи значний духовний і організаційний потенціал. Це дозволяє зробити висновок про те, що і в перспективі конфесійний чинник відіграватиме важливу роль в соціально-політичних процесах, залишаючись невід'ємним компонентом європейської політичної культури, адже в умовах порушення стабільного ходу розвитку та виникнення гострих протиріч і конфліктів, увага до релігії в суспільстві зростає.

Культура є інформаційно-алгоритмічною системою і вона варіативна як за програмними цілями, так і за способами їх досягнення, в силу чого існують соціокультурні закономірності, дотримання яких гарантує стійкість і розвиток суспільства в наступності поколінь, а їх порушення може призвести до його зникнення протягом життя декількох поколінь під впливом

деградаційних процесів. Тому культуру в політиці слід розглядати двояко взаємопов'язано: як інструмент управління суспільством і засіб його самоврядування; як об'єкт програмування в цілях забезпечення в подальшому бажаного самоврядування суспільства та управління ним.

Таким чином, християнство є одним із засадничих чинників формування європейської ідентичності і, попри всі «постмодерні» суспільні катаклізми, залишається таким і в сучасному європейському суспільстві. Зміст християнського віровчення і сформовані ним категорії мислення і є істотним елементом європейської ідентичності. Тому декларований сьогодні в Україні «європейський вибір» несумісний з ігноруванням духовно-культурного виміру європейської традиції. Об'єднану Європу, до якої прагне Україна, нам слід розуміти як об'єднану і зінтегровану спільноту цінностей і культури, в якій не може бути відсутньою духовно-моральна культурна традиція християнства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г. Порівняльні політичні системи // Журнал політики. - Гейнсвілл. - 1956. - Вип. 18. -№ 3.
2. Баталов Е.Я. У світі утопії. - М., 1989, сс. 92-93.
3. Береза С.В. Особливості політичної культури як частини загальної культури суспільства: сучасні виміри / С.В. Береза. – Часопис Київського університету права. – 2009. – №4. – 16 с.
4. Брегеда А. Політологія: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / А. Брегеда. – К. : КНЕУ, 1999. – 108 с.
5. Буассе Л., Симон М. монографії "Наука, ідеологія і християнська віра", с. 107.
6. Б'юкенен П. Дж. Смерть Заходу (пер. З англ. А. Башкірова). Москва: ТОВ «Вид-во АСТ», 2003. 333 с.
7. Вакенхайм Ч. Християнство без ідеології. - С.: Галлімард, 1975.
8. Вевьєрка М. Формування відмінностей. СОЦИС, Москва, 2005. № 8. С. 13-24.
9. Вінникова Н. Трансформаційні виклики радикалізації європейської системи політичного представництва.
URL:http://politicus.od.ua/2_2016/12.pdf.
10. Гаджієв К. С. Політична культура: концептуальний аспект // політичні дослідження. - 1991. - № 6.
11. Гаджієв К. Політологія. Вид. 2-е, перераб. і доп. / К. Гаджієв. - М.: Логос, 2008. - 431 с.
12. Галактіонова І. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90- ті роки ХХ ст. [Електронний ресурс] / І. Галактіонова – Режим доступу :
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Polit/2001_19/13_galaktionova_iv.pdf

13. Гелей С. Д. Рутар С. М. Політологія Навч.-метод. посібник – К.: вид-тво Світ 2001. – 150 с.
- 14.Гримська М. Міграційна криза в ЄС 2014-16 рр. у контексті радикалізації електоральних преференцій (на прикладі крайніх правих політичних партій). URL:
<https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/389/396>.
15. Дюркгейм Е. О розподіл праці. Метод соціології. - М., 1990, с. 162.
- 16.Європейський союз. Консолідовані договори. URL: http://lib.pu.if.ua/files/europa/06_consult_uk.pdf.
17. Канделлоро Дж. Католицький рух в Італії. - М., 1955.
18. Мангейм К. Ідеологія та утопія. - Франкфурт а / м, 1969.
19. Новачек М. Думка сполонза Кароль Войтила. // Людина і світогляд. - П-ва. - 1979. - №6.
20. Оттавіані. И оплот. - Рим, 1961 рік.
- 21.Політологія: Навчальний посібник / Щедрова Г.П., Барановський Ф.В., Карчевська О.В., Мазур О.Г., Михайловская О.Г., Новакова О.В., Пашина Н.П., Пробийголова Н.В. – Луганськ: Вид-во СНУІм. В.Даля, 2011. – 304 с.
22. Політологія: Енциклопедичний словник.- М., 1993.
- 23.Поліщук І.А. Концепція політичної культури: структурний аспект / І.А. Поліщук. – Персонал. – 2005. – №6. – С.26–30.
- 24.Рагозін М. Вчимося демократії/ М.Рагозін.–Д:в-тво Донбас.–2000.– 146 с.
25. Релігія і церква в капіталістичних країнах. - М., 1977.
- 26.Рой О. Глобалізований іслам: пошук нової умми. Нью-Йорк: Колумбійський університет, 2004. 349 с.
- 27.Саністебан Л. Основы политической науки / Л. Саністебан. – М., 1992. – С. 5–7.
- 28.Сас П. М. Політична культура суспільства / П. М. Сас. – режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult233.htm>

29. Тодд Е. Після імперії. Рах Americana – початок кінця (пер. с франц. Е. Корендясова). Москва: Міжнародні відносини, 2004. 240 с.
30. Тоффлер Е. Метаморфози влади. Знання, багатство і сила на порозі ХХІ століття (пер. з англ.). М.: ТОВ «Вид-во АСТ», 2003. 669 с.
31. Фролова М.А. Західна цивілізація: доміанти становлення і розвитку // Соціально-політичний журнал. - 1993. - № 11-12, сс. 23-24.
32. Хеггаммер Т. Політичне насильство в Саудівській Аравії: підйом і падіння «Аль-Каїди на Аравійському півострові». Доповідь конференції. Нафта, енергетика та Близький Схід. Норвезька оборонна науково-дослідна установа
URL:http://www.mil.no/multimedia/archive/00091/Political_Violence_i_91403a.pdf.
33. Циганков П. Політологія Роберта Даля // Соціально-політичні науки. - 1990. - № 10. - С. 88.
34. Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6 (33). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.politik.org.ua/vid/publcontent>
35. Шассеріо Ж. П. Християнсько-демократична партія в Італії. - Париж, 1965 рік.
36. Шаправський С. А. Роль релігійного чинника у суспільно-політичних процесах сучасної Європи. – Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство». Острог: Вид-во НУ «ОА», 2018. № 2(14). С. 125 – 135.